

DR. HABIL. K. FARKAS CLAUDIA

„VISSZASZEREZNI AZ ISKOLÁT”

Párhuzamok a diszkriminatív oktatási törvénykezésre Mussolini Olaszországában

Absztrakt

Olaszországban a fasiszta korszakban diszkriminatív oktatási törvénykezéssel szembeültek a dél-tiroli németek és a zsidók. A kormányzat az 1920-as évek derekától bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben fogalmazott meg jogkorlátozó rendelkezéseket, kizárva őket az állami oktatásból.

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely kormányzati megfontolás húzódott meg a dél-tiroli németeket és az olasz zsidókat ért diszkriminatív oktatásügyi döntések mögött, vizsgálja, hogy milyen közösségi válaszok születtek mindegyikre, és elemzi az ún. Katakombaiskolák és az ún. zsidó iskolák jelentőségét. A tanulmány a szintetizáló elemzés módszerével, olasz és német nyelvű elsődleges források – oktatásügyi jogszabályok, visszaemlékezések – és másodlagos forrásmunkák felhasználásával válaszolja meg a kutatói kérdéseket.

Abstract

„Get Back The School”

Parallels of the Discriminative Educational Legislation in Mussolini's Italy

In Italy during the fascist era, the Germans of South Tyrol and the Jews were suffered by discriminative educational legislation. The government made close down the in South Tyrol working German schools from the middle of the 1920s, and placed restrictions against the Jewish community at the end of the 30s, excluding them from state-owned education.

The article will reveal what consideration of the government lied behind the illicit educational measures, examines how the involved communities responded, and analyses the importance of the so-called Catacombs schools and Jewish schools. The article answers the researcher's questions with the method of synthetising analysis, using laws on education and memoirs as primary sources, and secondary sources, in Italian and German.

Olaszországban a fasiszta korszakban diszkriminatív oktatási törvénykezéssel szembesültek a dél-tiroli németek és a zsidók. A fasiszta kormányzat az 1920-as évek derekától bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben fogalmazott meg jogkorlátozó rendelkezéseket, kizárva őket az állami oktatásból. Az írás témaválasztásának relevanciáját részben az adja, hogy a két világháború közti Olaszország oktatásügyének feltárása a hazai neveléstörténeti kutatók figyelmétől javarészt távol esett (K. Farkas 2015a, K. Farkas 2015b), másfelől a kutatás a korszakban a dél-tiroli németeket és a zsidókat az iskolai szintéren ért diszkriminációt új megközelítésben és párhuzamba állítva értelmezi, hozzájárulva a korszak pedagógiai múltjának rekonstruálásához. A tanulmány célja annak feltárása és értelmezése, hogy mely kormányzati szándék húzódott meg az 1920-as évek derekán a Dél-Tirolban lévő német iskolák bezárásának hátterében, milyen közösségi válasz született mindegyikre, és milyen jelentőségük volt az ún. Katakombaiskoláknak. Párhuzamos vizsgálat tárgya, hogy mely kormányzati indítékok vezettek ahhoz, hogy Olaszországban az 1930-as évek végén a zsidókat kizárják az állami oktatási intézményekből, és mit jelentett a diszkrimináció és az ún. zsidó iskolák az érintettek számára.

A diszkriminatív oktatási törvénykezés e két megvalósult példáját állítja párhuzamba a tanulmány, feltérképezi a jogsértésre

adott válaszokat, oly módon, hogy a szélesebb (oktatás)politikai összefüggések, és a történeti mikrofolyamatok vizsgálatára is hangsúlyt helyez. Jelen kutatás analitikus jellegű, értelmező, a forráselemzés, tartalomelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. Elsődleges forrásként a korabeli vonatkozó oktatásügyi jogszabályok szolgáltak, továbbá – speciális és fontos forráscsoportként – a diszkriminációt átélt emberek visszaemlékezései. A másodlagos forrásokat az olasz fasizmus politikátörténetére és oktatáspolitikájára vonatkozó szakirodalom jelentette (Caffaz 1988; Chiappano 2005; Gabrielli 2015; Palermo 2011; Sarfatti 2009; Di Michele 2010, stb.)

Benito Mussolini „feketeinges diktatúrájában” az oktatáspolitikát különös tengely mentén járt. A korszakban önálló pedagógiai rendszer formálódott ki, ahol az iskola ügye stratégiai kérdéssé emelkedett. A rendszer vezetői az iskola küldetését abban ragadták meg, hogy megalkossa és megerősítse a nacionalista és fasiszta tudatot az új generációkban, minden társadalmi rétegben, az iskolára „a fasizmus szolgálóleányának” szerepét illetve. Az iskolát a kritikai gondolkodás hiánya jellemezte, fasiszta ideológia járta át. Fasisztlásához hosszú és rögös út vezetett, teljesnek mégsem mondható, mert Mussolini országában paradox-karneváli módon együtt éltek fasiszta vezényszavak és modern pedagógiai áramlatok, igaz, ez utóbbiak inkább felszín alatti, rejtett áramlatként (Renzetti 2005).

Mussolini rendszerének első jelentős közeledése az iskola világához az 1923-as ún. Gentile-reformhoz köthető. Giovanni Gentile – aki 1922–1924 között az Olasz Közoktatásügyi Minisztériumot irányította – oktatásügyi reformja jelentős változásokat hozott az olasz iskola világába (K. Farkas 2015b; Nigro 2014). Gentile számára az oktatáspolitikai irányításához az 1922. december 3-i ún. „különleges törvények” teremtettek ideális körülményeket, mert a Mussolinitól nyert különleges felhatalmazás birtokában tervei minisztertanácsi jóváhagyást és uralkodói ellenjegyzést követően életbe léptek. Az 1923-as reform alapját törvényerejű rendeletek alkották. Intézkedéscsomagja politikai értelemben cseppfolyós volt: nem közvetlenül a fasiszmus ihlette, autoriter és liberális metódusok egyaránt fellelhetők voltak benne (Mazzatosta 1978; Gaudio 1995; Nigro 2014). A Közoktatásügyi Minisztérium (majd 1929-től Nemzetnevelési Minisztérium) élén sűrűn váltották egymást a miniszterek, és a legteljesebb mértékben feláldozták Giovanni Gentile reformját, hogy eleget tegyenek Mussolini oktatásügyi víziójának, miszerint az oktatás minden szintjén és minden intézményében a fasiszmus szellemében kell nevelni az ifjakat. A folyamatos változtatások és „kiigazítások” az 1923-as „Origó-reformon” végül azt eredményezték, hogy a Giuseppe Bottai által kidolgozott és a Fasiszta Nagytanács által 1939 elején elfogadott „Carta della Scuola” programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként értelmezték.

Tényleges „belső harc” színterévé változott az iskola, itt kellett (volna) „az új ideálokat” beleplántálni a lelkekbe. Mussolini az iskola világát „fasisztává” kívánta formálni (Tognarini 2002). Az iskola alárendelt szerepe mellett a rezsim propagandájának kényszerű terjesztője lett (Mazzatosta 1978). A fasiszta indoktrináció a rendszer fennmaradását volt hivatott szolgálni (K. Farkas 2015b). A korszakban az iskolai erőter fokozatos fasiszálódott, a harmincas évek végére pedig a „fasiszta” jelzőn túlmenően már a „rasszista” jelző is ráillett. A rendszer nem tűrte a különbözőséget, a fasiszmus alatt a kisebbségek – vallási, nemzeti – üldözésnek voltak kitéve. A tanulmány első részében a Dél-Tirolban élő németeket ért oktatási diszkriminációra koncentrálok, ezt követően pedig a zsidókat sújtó jogsérelmekre.

Az első világháborút lezáró békerend értelmében Ausztria elveszítette ősi tartományának, Tirolnak a Brenner-hágótól délre eső részét. Az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződéssel Olaszországnak juttatott mintegy 7400 km² kiterjedésű területen 250 000 ember élt, közülük azonban az 1910-es népszámlálás során csak 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek (Lozoviuk 1993). A Brenner-hágó természetes határként és törésvonalként húzódott Észak- és Dél-Tirol között. A Dél-Tirolban élő mintegy 220 000 német hirtelen egy új állam határai között ébredt, kisebbségi helyzetben. A békediktátum nem kötelezte Olaszországot a Dél-Tirolban élő kisebbségek jogainak

tiszteletben tartására. Kezdetben elhangzottak olyan ígéretetek – az olasz király, III. Viktor Emánuel és liberális politikusok részéről – miszerint az annektált területeken élők megőrizhetik iskoláikat, egyesületeiket és intézményeiket (Hartungen 2002; Adami Gallo 2013), a dolgok azonban másként alakultak.

Dél-Tirol baljós jövő előtt állt. Az itt élő németek „olaszosításának” több frontvonala alakult ki: az egyiket az iskolák jelentették, ahol a harcot az olasz kormányzat a német nyelv használata ellen vívta; a másikhoz a németek kitelepítése és az olaszok betelepítése tartozott az etnikailag kompakt dél-tiroli területen (Lozoviuk 1993; Adami Gallo 2013).

Különösen fájdalomteljes változásokat hozott az 1923-as esztendő. Az új hatalom megalakította Trentino tartományt, amely Dél-Tirolt is magában foglalta. A Fasiszta Nagytanács 1923. július elsején megszavazott egy programtervet Alto Adige jövőjéről, „Rendelkezések Alto Adige-ről” címmel (Tolomei 1923). A főbb programpontok az alábbiak voltak: 1. Alto Adige és Trentino egy tartománnyá történő egyesítése, Trento központtal; 3. az állampolgárság felülvizsgálata; 5. a német bevándorlás megakadályozása; 6. az 1921-es népszámlálás felülvizsgálata; 7. az olasz nyelv a hivatalos nyelv; 11. a „Südtirol” és a „Deutsch-Südtirol” nevek használatának tilalma; 12. a „Der Tiroler” című lap bezűntetése; 13. a német helységnevek olaszosítása; 14. a helységekben a feliratok olaszosítása; 15.

az utcanevek olaszosítása; 16. a német családnevek olaszosítása; 23. támogatás az olasz nyelv és kultúra terjesztésére; 24. olasz óvodák és elemi iskolák létesítése; 25. olasz középszintű iskolák létesítése; 29. szigorú ellenőrzés az egyház felett; 32. a katonai hadosztályok számának növelése Alto Adige-ben (Flaim 2010a; Tolomei 1923).

Gentile 1923-as oktatási reformcsomagjának részét képező, 1923. október 1-jei keltezésű 2185. sz. Törvényerejű Rendelet 4. paragrafusa értelmében „a Királyság összes iskolájában a tanítás az Állam nyelvén történik. Azon helységekben, ahol hagyományosan más nyelvet beszélnek, ez tananyag lesz, plusz órák keretében.” (RD, n. 2185, 1923:6505). A rendelet szerint a második nyelv oktatása kötelező a kisebbségi nyelvet beszélők számára, számukra szüleik és törvényes gondviselőik feladata, hogy jelezzék az igényt. A kisebbségi nyelv tanítási programjait a Közoktatásügyi Minisztérium felügyeli. A 6. paragrafus arról beszél, hogy amennyiben nem tudnak megbízni a második nyelv tanításával az adott iskolában dolgozó tanítót, a módszertani igazgató, a tanfelügyelő és a tankerületi igazgató jóváhagyásával olyan szakképesítéssel rendelkező tanerőt bízhatnak meg az oktatással, aki azt egyidejűleg több iskolában, (kisebb csoportokban) látja el (RD, n. 2185, 1923). A 17. paragrafus tartalmazta azt az előírást, mely szerint az 1923/1924-es tanévtől kezdve az elemi iskolák első osztályaiban a tanítás nyelve az

olasz lesz, a rendszert felmenő jelleggel vezetik be, míg a teljes elemi és középszintű oktatás olasz nyelvűvé válik. A kisebbségi nyelvet „plusz órákban” van lehetőség tanítani és tanulni (RD, n. 2185, 1923). Ez utóbbi inkább a látszat fenntartására szolgált, hogy kevésbé tűnjön agresszívnek a rendelkezés. A valóságban megvoltak az eszközök arra, hogy „elbátortalanítsák” azokat, akik szerettek volna élni a 17. paragrafusban megfogalmazott lehetőséggel.

A Gentile-paragrafusok lesújtottak a dél-tiroli német iskolákra. A tiltakozások hamar megindultak. 1923 novemberében például „500 bátor anya” tiltakozott azért, hogy újra a német anyanyelven történjen az oktatás, eredménytelenül (Flaim 2010b). A német nyelvű iskolákat bezárták, 1927/1928-ra a teljes elemi oktatási szint olasz nyelvűvé vált. A rendelkezés a középiskolákat is hasonlóan érintette, így 1927-ben a fasiszta Olaszország nyugtázhatta, hogy néhány vallási iskola (papi szemináriumok) kivételével, minden német nyelvű középiskola bezárta kapuit (Di Michele 2010).

Az oktatási szférára hárult az a feladat, hogy olaszokat varázsoljon a rebellisnek tartott dél-tiroli németekből. „Iskolaháború” zajlott, az iskolák világában evidenciává vált az „olaszosítás” és a „tisztoztatás”, a németek „olaszosítás” és faszizálás kettős szorításába kerültek. Az új iskolai közegben a német tanárok feleslegessé váltak.

A Gentile-törvény oktatási diszkriminációjára a közösség hamarosan méltó válaszokat adott. Kiemelkedő szerepe volt ebben Michael Gamper-nak – katolikus pap, a „Tyrolia” Kiadó elnöke és a „Volksbote” szerkesztője –, aki erőteljes munkába kezdett. Próbálta felrázni a közvéleményt, hogy semmiképpen se szakadjanak el az anyanyelvtől, javasolta, hogy magánúton tanulják a nyelvet, és felvetette, hogy német nyelvű iskolákat kell nyitni. 1923 novemberében a „Volksbote” hasábjain így írt: „Képzeljétek el, milyen lesz, ha a gyerekeitek, akik most kötelezően olasz iskolába járnak, felnőnek...Legtöbbjük már egy levelet sem fog tudni megírni nektek az anyanyelvén. [...] Azt kell tennünk, amit az őskeresztények. Amikor már nem voltak biztonságban, [...] az üldözésre válaszul az otthonaikba húzódtak. Itt együtt imádkoztak és ápolták a vallást. Amikor az üldözők ide is utánuk értek, akkor a földalatti sírkamrákba, a katakombába menekültek” (Flaim, 2010b:51). 1923 novemberében ezt javasolta: „Ameddig nem szereztük vissza, küzdelemmel a német iskolánkat, nem marad más, mint az otthoni tanítás. [...] Hányszor ismétlem, hogy neked kell, német anya, megtanítanod a gyermekedet a német betűre” (Flaim 2010b:51).

A német családok elszánt cselekvésbe kezdtek, hogy a gyermekeik németoktatásban részesüljenek. Kezdetben legális keretek között képelték el a nyelv ápolását. A gyakorlati megvalósítást azonban több tényező is befolyásolta. Sok esetben a szülők, vagy a nagyobb testvérek vállalták a tanítást, de ez nem volt mindig megoldható ill. elégséges.

Ezen a ponton jutottak szerephez a tanításból elbocsátott német tanítók, akik kiadó jövedelmük pótlásaként próbálkoztak magánóraadással, hogy szerény megélhetéshez jussanak. 1923-ban legálisan kezdett formálódni a magántanítási hálózat, a falvakból kiinduló helyi kezdeményezés nyomán. A magánkurzusok nem jelentettek titkos-illegális tevékenységet. Ez az „oktatási háló” azonban nem tudott sokáig fennmaradni: az emberek szegénysége is akadálya volt annak, hogy a német szóhoz ily módon jussanak hozzá, majd főleg a folyamatos fasiszta presszió, a tanítók és a szülők megfélemlítése miatt (Flaim 2010b).

Titkos iskolák, úgynevezett Katakombenschule-k (másszóval Geheimschule, Notschule) jelentették a megoldást, amelyek 1924-től szerveződtek, azoknak a gyermekeknek, akiket megfosztottak az anyanyelvű oktatás lehetőségétől. Az anyanyelv ápolása természetesen a szülők feladata is volt, de nem mindenki tudta gyermekét megtanítani a gót betűs írásra, ráadásul dialektust beszéltek, így különösen nehéz volt átváltani az irodalmi nyelvre.

A titkos iskolák fenntartásában jelentős szerepet vállalt az egyház és persze a családok, anyagi lehetőségeik függvényében. Érkeztek külföldi támogatások is. A Katakombaiskolák megszervezésének kiemelkedő alakjai voltak Michael Gamper, Josef Noldin, Maria Nicolussi, Hildegard Seeber Meghin, Eduard Reut-Nicolussi. „Gamper főleg a Katakombaiskolák finanszírozásá-

val foglalkozott. [...] ő gondoskodott a tankönyvekről, a tanítók kiképzéséről” (Flaim 2010a:57). Sikerült egy szerteágazó „földalatti” iskolahálózatot létrehozni.

Nagy felelősséget igényelt a hálózatban tanítók kiválasztása, mert ők lettek a szervezet tényleges teherhordói. Gamper és munkatársai jó módú családok fiatal lányait igyekeztek megnyerni tanítónőnek, akiknek nem voltak családi elfoglaltságaik, és körülményeikből kifolyólag vállalni tudták, hogy a német iskola nélkül maradt gyermekeknek megtanítsák az anyanyelvet. Felkészítő kurzusokat szerveztek számukra, persze mindezt titkosan. El kellett sajátítaniuk a megfelelő módszertant, és a közös kurzusok arról is meggyőzheték őket, hogy nincsenek egyedül, sokan tevékenykednek és vállalnak kockázatot a német nyelv megőrzéséért (Cossetto 2010). Josefa Haller Auckenthaler 1930 és 1940 között, parasztcsaládok szobáiban tanította a német nyelvet. Így emlékezett: „Mielőtt a Katakombaiskolában a tanítást elkezdhettem, egy fogalmazást kellett készítenem, amit értékeltek. Ha ez jó sikerült, taníthatott az illető a Katakombaiskolában, egyébként nem” (Walter és Reich 2015). Ő fizetést is kapott a tanításért, 400 Lírát havonta, ami nagy pénznek számított akkoriban. Josefa előtte bejárónőként havi 70 Líráért dolgozott. Mint Katakombenlehererin, nagyon megbecsültnek számított a közösségben.

Helene Rössler visszaemlékezésében fellelveníti, miként kezdett tanítani a titkos

iskolahálózatában. Egy napon, amikor hazaért az iskolából, három kislány csengett be a házukba, akik megkérték, hogy tanítsa őket németre. Helene Rössler azt felelte: „Igen, ezt sokan szeretnék” (Hager 2015). A kislányok második elemibe jártak. Megbeszéltek egy időpontot, aztán Helene Rössler hetente egyszer tanította őket. A tanításért semmiféle díjazás nem járt. Megküzdött azzal, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő taneszköz, kezdetben csak egy ábécéskönyve volt. „Egy szép régi ábécéskönyv volt, azt használtuk, és a gyerekek örömmel jöttek és elkezdtük a német írás tanulását” (Hager 2015). Amint elterjedt a híre a közösség körében, hogy németre tanít, sok anya hívta őt a gyermekeihez.

A gyerekek második elemiben kezdtek el a Katakombaiskolába járni, mert addigra már tudtak írni és olvasni. A német ábécé magánházak padlásain, pincéiben, istállóiban csendülhetett fel. Miután a kisdíákok hazajöttek az „olasz iskolából”, elmentek, hogy megtanulják a német betűket, olvassák a régi ábécéskönyveket, táblácskáikra felírják az első szavakat, titokban és csendesen. Hanna Goldmann úgy emlékezett, hogy a katakombaiskolai tanulás során mindig az asztalon volt a gyerekek előtt egy játék, a „Mensch-ärgere-Dicht-nicht” és ha jött valaki, azonnal a fiókba dugták a füzeteket és a játékkal kezdtek el foglalkozni (Goldmann 2015).

A Katakombaiskola-szervezet hatékony volt, ahol szigorú szabályok érvényesültek. A gyerekeknek évenként mintegy 50 órájuk volt. A tankönyveket az egyes tanítók szolgáltatták főleg. A csoportokban legkevesebb három, legfeljebb hat gyermek lehetett; a tanítás nem kezdődhetett reggel hét óra előtt és nem taníthattak este hét óra után; az érdekteleneket ki kellett zárni a Katakombaiskolából; a tanítónőknek szigorúan meghatározott program szerint kellett haladniuk. A tanítanivaló a lényegre korlátozódott, mert titokban, gyorsan kellett tanulni. A könyveket el kellett dugniuk, sokszor csak lapokat vittek magukkal, vagy egy füzetet, mert azokat könnyebb volt szállítani, elrejteni. Az előírások betartása azonban nehéz volt, sokszor nem is sikerült, mert a gyerekek délután négy óra után értek haza az iskolából, pihenniük kellett, kikapcsolódnival, mert fáradtak voltak. Gyakran este hat és tíz óra között is tanultak. A vasárnap a német nyelvű hittanó volt. Sok memoritert tanultak. A gyerekek itt a bújkálás miatt folyamatosan stressznek voltak kitéve, féltek, nehogy megtalálják őket (Cossetto 2010).

A Katakombaiskolákban tanítók az állandó félelem légkörében éltek. Mindezt Martha Ebner is kiemeli: „az odavezető úton nagyon óvatosnak kellett lenni, hogy senki ne kövessen. A füzetemet mindig a kabátom alá dugtam. Akkoriban félelemben éltünk” (Walter és Reich 2015). Ha a titkos tevékenységre fény derült, a tanítónők szigorú büntetésre számíthattak, börtönre, vagy arra, hogy otthonuk elhagyására kényszeríthetik őket. A fasiszta rendszer szemében politikai disszidensek voltak. Így nem lehet csodálkozni

azon, hogy sok szülőt és tanítót is félelem kerítette hatalmába. Az alábbi visszaemlékezés megvilágítja a szituációt: „Amikor megszervezték a katakombaiskolákat, a tanárnő eljött anyámhoz és kérdezte, megengedné-e, hogy odajárjunk. Anyám nemet mondott és elküldte, mert félt a fasisztáktól, meg aztán szegények voltunk. [...] a németet, az írást, az olvasást anyámtól tanultam” (Flaim 2010:55).

Anna Schwarz di Meltina így emlékezett a Katakombaiskolában töltött időre: „Először egy rokon pap tanított. Aztán a szüleim felvettek valakit, Caldaro-ból, aki foglalkozott velünk: nyolcan voltunk gyerekek és egy kis németet tanított nekünk. [...] Egy szép napon jött valaki, akit nem ismertem. Azt mondta nekünk, hogy nem jó, hogy mi tudunk németül, mások pedig nem. És így lettem Katakombenlehrerin. Veszélyes volt, nagyon veszélyes, és télen sítalpon is elmentem a legtávolabbi helyre is. [...] kis papírokat kaptunk, utasításokkal, hogy hová kell mennünk tanítani. Elrejtettük a ruhánk alá. A tanítás végeztével, este sítalpon mentem haza” (Miclet 2014:30). Hamarosan elkezdődtek a találgatások. „Ő lehet, hogy nem is dolgozik, mindig síelni jár; nekünk bezzeg dolgoznunk kell” (Miclet 2014:30). Visszaemlékezése megerősíti, hogy a tanítás a lehető legnagyobb titokban ment, olyannyira, hogy adott esetben a részt vevő családok sem tudtak a másikról. Anna Schwarz di Meltina két éven keresztül, 1938-ban és 1939-ben dolgozott a Katakombenschule-ban. Visszaemléke-

zésében ő is említi a rendelkezésre álló taneszközkészlet szűkösségét. Az ábécés-könyv mellé saját anyagokat állított össze a tanításhoz. „A teljes ábécés-könyvet lapokra szedtük, mert így jobban el lehetett rejteni” (Hager 2015). Fedőneve is volt, „Salten A”. Mint emlékezett, „Mindenkinek volt fedőneve. Létezett egy hosszú lista. Ha a német iskolát vissza akartuk szerezni, minden helységben, minden községben egész Dél-Tirolban kellett hogy legyen Notschullehrerin” (Hager 2015). Tanítói tevékenysége úgy ért véget, hogy valaki feljelentette, és menekülnie kellett. Hanna Goldmann Katakombenlehrerin édesanyját többször is letartóztatták, de mivel gyermeket hordott a szíve alatt, elengedték (Goldmann 2015).

1934 és 1936 között kb. 15000 gyerek tanult a rejtett iskolahálózatban, 650 tanárt „alkalmaztak”, 250000 tanítási óra került megtartásra. Az iskolák világát erősen németellenes propaganda járta át, ez a rezsimmel szemben ellenséges magatartást váltott ki. Az nemkülönben, hogy a gyerekektől a fasiszta értékrenddel történő kritika nélküli azonosulást várták el. „Kettős értékrend” volt: az iskolában azon kellett versengeni, hogy „ki a jobb fasiszta”, a dél után pedig a gót betűk felfedezésére várt.

Dél-Tirolban 1934-ben már egy német nyelvű tanító sem volt. Új tanítók érkeztek, Itália különböző megyéiből, többségükben fiatalok, akik számára nem jelentett problémát a lakhelyváltás, az új környezet. Sokan azonban csak egy évig maradtak, a

tanárcserék állandósultak, mert egyáltalán nem volt könnyű ebben a közegben dolgozni-élni. Tipikus volt, hogy az olasz tanárokat ellenségesen fogadták a helyiek, és gyűlölet övezte a személyüket, Olaszország „követeként” tekintettek rájuk (Cossetto 2010). A Katakombaiskolák mintegy másfél évtizeden át, az 1940-es évek elejéig működtek és töltötték be küldetésüket.

A Mussolini-rezsim idején az olaszországi zsidó közösség is súlyos jogsérelmeket szenvedett el. Az 1938-as esztendő alapvető változásokat tartogatott számukra, „felejthetetlen év” volt, de negatív értelemben, és többé „már semmi sem volt olyan, mint régen” (Ravenna L. 1988:89). A rezsim zsidóellenes politikája következtében a zsidók hirtelen kítaszítottak lettek, átírásra szorult az országhoz fűződő kapcsolatuk és szertefoszlott a „befogadó Olaszország” illúziója.

Az iskola világát érte az első, valódi faji alapú „támadás” a fasiszta Olaszországban. Az iskola „a legneuralgikusabb, legkényesebb területnek számított” (Stefani 1988:95), és az egyik legféltebb terület volt, mindkét oldalról: zsidó oldalról, és az ellenséges rezsim szemszögéből is. 1938 őszén kizárták a zsidókat az állami iskolákból. A fasiszta rezsim egy kicsiny közösség ellen indított támadást. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg (Sarfatti 2009:141). Az olasz zsidó közösség a kítaszítottság érzésével és gyakorlati következményeivel kellett szembenézzen. A nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítása” szerves részét képezte egy nagyobb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigmának. Mussolini az oktatás szférájában minden kormányellenes elemmel le kívánt számolni, hogy újabb kaput nyisson az olasz nép ideológiai homogenizációja felé. Zsidók elleni programja e ponton szorosán összekapcsolódott az olasz nép „teljes fasizálásának” programjával (is) (K. Farkas 2015a). A rezsim a zsidók kizárásával a nem zsidóknak is üzent. A fasizmus az „új ember megteremtése” negatív utópiájának bűvöletében élt, a fiatal olaszokba bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a „zsidók” alsóbbrendűségét (Gabrielli 2015).

A zsidóellenes törvények „sokkolták és szétszabdalták az olasz zsidók színes világát” (Ravenna P. 1988:38). Az 1938. szeptember 5-i keltezésű, 1390. sz. Törvényerejű Rendelet a „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” címet viselte. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetemen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhhetnek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi se-

géd személyzetre és az egyetemi magántanárokra. Elbocsátás várt az Akadémiák, az Intézetek, a Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL, n. 1390, 1938). A jogi dokumentum tartalomelemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé” tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

Az év őszén a fasiszta kormányzat korrekciós rendelkezéseket tett a zsidók kizárásának kérdésében. Az 1938. szeptember 23-i, 1630. sz. Törvényerejű Rendelet az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet viselte. Eszerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használjanak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és itt taníthattak zsidó tanárok. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük (RDL, n. 1630, 1938).

Az új tanévet már úgy akarta elkezdni a kormányzat, hogy nincsenek zsidók az állami iskolák falai között (Gabrielli 2015). 1938. október 16-án, a tanévkezdés napján Giuseppe Bottai rádióbeszédet intézett az olaszokhoz. Ebben tudatta, hogy „A zsidóknak, az Államon belül, saját iskolájuk lesz: az olaszoknak is az övék” (Bruni 2005:85).

1938 novemberében további rendelkezés született, „Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban” című, 1938.11.15-i keltezésű, 1779. sz. Törvényerejű Rendelet. Legfontosabb pontja az volt, hogy az izraelita hitközségek, vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják (RDL, n. 1779, 1938). A zsidóellenes rendelkezésekhez minisztériumi körlevél- és táviratáradat kapcsolódott (Tanti 2002).

A Nemzeti Nevelés Minisztériumát akkortájt vezető Giuseppe Bottai a „Critica Fascista” 1938. szeptember 5-i számában rávilágított, miért az iskola világát érték az első fajvédelmi intézkedések: „Az iskolában formálódik az ember személyisége, ezért az iskolában kell elkezdni a tisztogatást. Ha száz százalékos olaszokat akarunk, akkor olyanná kell formálnunk őket; tehát száz százalékosan olasz iskolát kell teremtenünk; ez vonatkozik a tanítási tartalomra, a könyvekre, a diákokra. Vagyis minden szintre” (5 settembre 1938, 2012).

Az olasz nyelvű források különböző adatokkal szolgálnak az iskolai kirekesztés következményeiről. A leggyakrabban az alábbi adatok szerepelnek: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és ta-

nár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárásra (Feltri 1995; Palermo 2011; Caffaz 1988).

Olasz nyelvű forrásmunkák szintetizáló elemzése és visszaemlékezések tartalomelemzése révén, a makro- és mikrotörténet metszetében vélemények rajzolódnak ki a diszkrimináció következményeiről. A kizárás híre feldúlta a tanárokat és a diákokat egyaránt. A ferrarai Paolo Ravennát és Giampaolo Minerbit egy napon hívatta irodalomtanárnőjük, Vera Dallarmi. „Rövid jelent volt. 38 októbere volt, az első iskolai napok egyike másoknak, de nem nekünk. A tegnap még szigorú tanárnő megváltozott: 'Ha valamire szükségetek lenne – mondta –, jusson eszetekbe, hogy mindig a tanárotok maradok.' Elmosolyodott, majd kikísért minket. Tehát nem voltunk egyedül” (Ravenna P. 1988:39). A tanárnő szavai a fiúkat arról győzték meg, hogy a fasiszta közeg nem változtatta meg az embert. Ugyanakkor fájdalmas volt rádöbbenniük arra, hogy a barátok elmaradtak, a ritka utcai találkozások alkalmával nem is üdvözölték őket. Oka lehetett, hogy a nem zsidó közösség is félt és kockázatosnak tartották, ha zsidókkal mutatkoznak és tartanak kapcsolatot. A sok rossz után aztán megpróbáltak új célok felé elindulni.

Az események váratlanságára mutat rá Cesare Cases visszaemlékezése. Szerinte semmit nem lehetett érzékelni a zsidók ellen készülődő viharról, és az iskolába „nem visszatérni [...] egyszerűen valami abszurd volt” (Coen 1988:32). Ezt az álláspontot erősítik Wanda Lattes szavai is: „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon kemények voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kitétték az iskolából, az emberek nagyrészt az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elveszítettük [...] a megszokott életünket” (Lucci 2001:57).

A velencei Roberto Bassi az 1938/1939-es tanév első napján, október 16-a reggelén elment az iskolába, és beült apadba. Tanárnője, a fasiszta érzelmű De Nardis, aki egyébként mindig egyenruhában járt, hosszas politikai monológot tartott a gyerekeknek, amiből azok gyakorlatilag semmit nem értettek. Azt fejtegette, hogy a Duce szerint „hazaárulók vannak köztünk. Hallgattam és kicsit rosszul esett, amikor azt mondta, hogy a mi osztályunkban én vagyok egyedül a haza ellensége. Felállított és kiküldött a teremből. Meg kell mondanom, nagyon fájt, mert még soha nem küldtek ki az osztályból” (Bassi 2009). Az iskola igazgatója, Bressan Tanár Úr azonban odament hozzá és vigasztalni kezdte: „Nyugodj meg. Meglátod, minden jóra fordul” (i.m.). Padtársát nagyon megviselte a dolog. Évekkel később, már felnőttként találkoztak újra, ekkor mondta el Roberto Bassinak, hogy pszichés problémái lettek, ugyanis nagyon félt attól, hogy a ki-rekesztés vele is megismétlődhet.

Luisella Ottolenghi Mortara az iskolai kizárás évében nyolc éves volt. Szerette tanárát és a társait, aztán „egy szép napon anyám azt mondta, hogy már nem engedik, hogy iskolába járjak, és hogy zsidó iskolába kell járnom” (Ottolenghi Mortara 1989:99). Nem értette az okát, de érezte, hogy nagyon súlyos igazságtalanság történik vele. Carla Ovassa a zsidótörvények idején Torinóban tanult. A D' Azeglio diákja volt, ahol természetes volt a diákság vegyes összetétele, katolikus túlsúllyal. A faji intézkedéseket megelőzően soha nem gondolt arra, hogy más lenne, mint a többiek. Így tragédiaként élte meg, hogy megtiltották neki az iskolába járást. „Számomra tragédiával ért fel. [...] Azt mondtam, nem lehetséges, hogy ne legyek többé a diáktársaimmal, hogy ne láthassam többé a tanáraimat” (Ovassa 1986:174).

A szülők nehéz pillanatokot éltek át, fájdalmas volt elmagyarázni a gyermekeknek, hogy többé nem léphetik át az állami iskolák küszöbét. Enzo Levi a következőket írja erről: „eszembe jut a gyerekeim könnyes arca és elkeseredése az iskolából történő kizárás miatt... Valahányszor, amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szégyenünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában” (Coen 1988:32).

Az 1938. szeptember 23-i és november 15-i rendelkezések lehetőségként jelölték meg a zsidó iskolák létesítését, a közösség azonban parancsként értelmezte. Biztosítani kellett a fiatalok oktatását. A zsidó iskolák megnyitásával új fejezet kezdődött. A nagyobb zsidó hitközségek, mint például Róma, Milánó, Trieszt, Velence, Torino, Firenze, Genova, Velence, Livorno, iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő-működő iskolákat bővítették további osztályokkal.

Az állami iskolákból kizárt zsidó diákok megkönnyebbülést éreztek, amikor először lépték át a zsidó iskolák küszöbét. Lina Corinaldi szerint „nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos” (Coen 1988:103).

Paradox jellemző, ám a zsidó iskolák belső életét nem ellenőrizte a fasiszta kormányzat, így ide nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. A zsidó diákok izolált világba kerültek, zárt tanítási-tanulási színtérre. A zsidó iskola jelentőségéről Bruna Schreiber, a Trieszti Zsidó Iskola egykori diákja így vallott: „Az állami iskolákból történő kizárás azzal fenyegetett, hogy elveszi tőlünk a jövőnket. A zsidó iskola ezt próbálta részben pótolni, a napi iskolai feladatokkal, a felelésekkel” (Gross 2008). Ines Levi Colla, a Bolognai Zsidó Iskola iskola egykori tanára szerint „a légkör [...] békés

volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a 'normál' órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek" (Levi Colla 2012).

Az összegyűjtött és elemzett források révén összefoglalóan megállapítható, hogy a dél-tiroli német gyerekek és a zsidó diákok a fasiszta iskola áldozatai lettek. A dél-tiroli németekkel, majd pedig a zsidókkal szembeni párhuzamos oktatásügyi diszkrimináció lényegileg azonos forrásokból nyerte indítékait. Oktatási diszkriminációjuk egy nagyobb politikai paradigmának – „az olasz nép teljes és tökéletes homogenizációja” – képezte részét. A fasiszta kormányzat belső jellemzőiből fakadt, hogy úgy a pár évtizede annektált Dél-Tirol németjeivel, mint a sok évszázada az országban élő zsidókkal szemben a jogfosztás nyelvét beszélte: a németekkel szembeni oktatásügyi irányelvek hívószavai „olaszosítás” és „asszimiláció”, a zsidókkal kapcsolatosak „fajvédelem” és „disszimiláció” fogalmi körében mozogtak.

A fasiszta rezsim az iskolák terepén vívta az „olaszosítás” ideológiai háborúját Dél-Tirolban. Az itt élő németek a kulturális elnyomásra az ún. Katakombaiskolák megszervezésével és fenntartásával feleltek, amely alulról szerveződő mozgalomként hatékonynak bizonyult az olasz kormányzat beolvasztási szándékaival szemben és segített megőrizni a nyelvi és etnikai identitást.

A zsidók elleni oktatási diszkriminációs program a „szellemi fajvédelem”-ből táplálkozott. A zsidó iskolák létesítésének lehetőségét a közösség parancsként értelmezte. A zsidó iskolák a közösséghez tartozás érzését adták, és a „tanulás joga” visszaszerzése önmagán túlmutató eredmény volt.

Levonható az a következtetés, hogy „az iskola visszaszerzése” – az erős önvédelmi mechanizmusból létrehozott „saját iskolarendszerek”, a Katakombenschule-k és az ún. zsidó iskolák – révén lehetségessé vált az identitás és a hagyományok megőrzése és ápolása egy olyan korszakban, amely mindezeket megvonta az érintettektől.

Irodalom

15.7.1923: Ettore Tolomeis 32 „Provvedimenti per l' Alto Adige”.

<http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html> (2015.08.02.)

5 settembre 1938. Un estratto.

<http://thule-italia.com/wordpress/archives/6128?lang=it> (2012.10.10.)

Adami Gallo, Margit (a cura di) 2013 Manuale dell' Alto Adige. Giunta Provinciale di Bolzano, Bolzano. <http://www.provincia.bz.it/usp> (2015.08.02.)

Bassi, Roberto 2009 Ricordi d'infanzia di Roberto Bassi. Bambino ebreo perseguitato dalle leggi razziali fasciste. http://www.anpivenezia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=82 (2010.10.10.)

Bruni, Elsa 2005 Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860–2005). Armando Editore, Roma.

Caffaz, Ugo (a cura di) 1988 Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. La Giuntina, Firenze.

Charnitzky, Jürgen 1996 Fascismo e scuola. La Nuova Editrice, Firenze.

Chiappano, Alessandra 2005 Il fascismo e l' antisemitismo di stato. In: Minerbi, Alessandra (a cura di) 1938–1945 La persecuzione degli ebrei in Italia. Fondazione CDEC, Milano. 14-20.

Coen, Fausto 1988 Italiani ed ebrei: come eravano. Casa Editrice Marietti, Genova.

Cossetto, Milena é.n. Dalla scuola asburgica alla Katakombenschulen: vita quotidiana a scuola. http://www.gemeinde.bozen.it/UploadDocs/2661_Dalla_scuola_asburgica_alle_Katakombenschulen.pdf (2010.10.10.)

Di Michele, Andrea é.n. Die Schule in Süd-Tirol zwischen Fascismus und Nazismus. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Dossier/Dossier02/pdf-it/dossier2-03-07ScuolaAA.pdf> (2010.10.11.)

Feltri, Francesco Maria 1995 Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei. La Giuntina, Firenze.

Flaim, Letizia 2010a Scuole italiane in Bassa Atesina. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole03.pdf> 11-26. (2015.07.28.)

Flaim, Letizia 2010b Le „Katakombenschulen” in Bassa Atesina.

<http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/storiaeRD/StoriaE-2010-123/strumenti/pdf/Scuole07.pdf> 51-70. (2010.11.18.)

Gabrielli, Gianluca 2015 Come nacque la „scuola di razza”. In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): Sui banchi del regime. CESP, Bologna. 20-24.

- Gabrielli, Gianluca 2012 Scuola di razza. <https://scienzeumanegiudici.wordpress.com/2012/03/03/gianluca-gabrielli-scuola-di-razza-1-razzismo-e-societa-italiana-2-gli-anni-del-fascismo-e-quelli-delle-classi-ponte/> (2012.04.10.)
- Gross, Daniela 2008 Gli alunni della scuola ebraica 70 anni dopo le leggi razziste. <http://moked.it/triestebraica/2008/12/02/trieste-70-anni-dopo-le-leggi-razziste-gli-alunni-della-scuola-ebraica-s%E2%80%99incontrano/> (2010.03.05.)
- Goldmann, Hanna é.n. Mutter lehrt in Katakombenschule.
http://www.virtuelles-haus-der-geschichtetirol.eu/jart/prj3/vhdgt/main.jart?contentid=1239028816462&personen_id=1236865510966&rel=de&reserve-mode=active&videos_id=1248123657303 (2015.08.30.)
- Hager, Maria é.n. Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten Rössler. 1. Helene Rössler 2. Anna Schwarz http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste.htm (2015.08.04.)
- Hartungen von Christoph H. 2002 Breve storia contemporanea dell' Alto Adige (1928-2002) Consiglio della Provincia autonoma di Bolzano, Bolzano. http://www.giovani.consigliobz.org/smarteredit/documents/download/storia_alto_adige.pdf (2015.08.04.)
- K. Farkas Claudia 2015a Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitiká a fasiszta Olaszországban. Belvedere Meridionale, Szeged.
- K. Farkas Claudia 2015b Olasz pedagógiai modellek. PTE FEEK, Pécs.
- K. Farkas Claudia 2015c Olasz pedagógiai modellek. Virágmandula Kft., Pécs.
- Levi Colla, Ines é.n. Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna. http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=7 (2012.02.02.)
- Lozoviuk, Petr 1993 Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában? Regio, 1993/3. 21-33. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/02.pdf> (2015.08.01.)
- Mazzatosta, Teresa Maria 1978 Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- Miclet, Renzo é.n. Storie di scuola. <http://www.emscuola.org/labdocstoria/storiae/Rivista/Rivista05/download/StoriaE06-2004.pdf> (2014.01.12.)
- Nigro, Pietro Antonio é.n. La Scuola in Italia dalla legge Casati all' Autonomia scolastica. http://www.istitutodegasperi-emilia-romagna.it/pdf/nigro_1.pdf (2014.06.06.)
- Ottolenghi Mortara, Luisella 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 99.
- Ovassa, Carla 1986 Intervista. In: Caracciolo, Nicola: Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 172-175.

- Palermo, Giulio 2011 L' Università dei baroni. Edizioni Punto Rosso, Milano.
- Ravenna, Leone 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 82-94.
- Ravenna, Paolo 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 38-42.
- Regio Decreto 01.10.1923. n. 2185.
- Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell' istruzione elementare. Gazzetta Ufficiale, 24.10.1923. 6505-6507.
- Regio Decreto Legge (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390. Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380905-1390.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630. Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica. <http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380923-1630.htm> (2012.03.13.)
- Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779. Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana. In: Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano. 167-170.
- Sarfatti, Michele 2009 Contenuto e modalità della persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938-1943. In: Garlati, Loredana - Vettor, Tiziana (a cura di): Il diritto di fronte all' infamia nel diritto. Giuffré Editore, Milano. 137-146.
- Stefani, Piero 1989 Testimonianza. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, Ferrara. 95-98.
- Tanti, Giovanna (a cura di) 2002 La politica razziale del fascismo. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.
- Tognarini, Ivano (coord.) 2002 Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: balilla e piccole italiane, soldati e massaie. Edizione Polistampa, Firenze.
- Walter, Carolin - Reich, Elisabeth: Ehemalige Katakombenschullehrerinnen berichten 3. Josefa Haller Auckentaler. 4. Martha Ebner http://www.emscuola.org/dofras/scuole/scuole_ted/M_Curie/interviste2.htm (2015.08.04.)

Szerzői bemutatkozás:

Dr. habil. K. Farkas Claudia történész, a Pécsi Tudományegyetem docense. Kutatási területei közé tartozik az olasz fasizmus oktatáspolitikája, az olasz és a magyar zsidók jogi helyzete a XIX–XX. században. A témában könyvei jelentek meg az utóbbi években: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* (Napvilág Kiadó, 2010), *Zsidósors Mohácson 1944-ben* (PTE FEEK, 2015), *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban* (Belvedere Meridionale, 2015), *Olasz pedagógiai modellek* (PTE FEEK, 2015)

